

17. Bajda V. I. (predsedatel), Alekseev F. K. (zamestitel predsedatelya), Astafev Yu. P. i dr. [red. kol.]. (1973). *Gornorudnoe proizvodstvo (podzemnaya dobycha zheleznyh rud)*. Krivoj Rog: NIGRI.
18. Bajda V. I. (predsedatel), Alekseev F. K. (zamestitel predsedatelya), Astafev Yu. P. i dr. [red. kol.]. (1974). *Gornorudnoe proizvodstvo (podzemnaya dobycha zheleznyh rud)*. Krivoj Rog: NIGRI.
19. Bajda V. I. (predsedatel), Alekseev F. K. (zamestitel predsedatelya), Astafev Yu. P. i dr. [red. kol.]. (1975). *Gornorudnoe proizvodstvo (podzemnaya dobycha zheleznyh rud)*. Krivoj Rog: NIGRI.
20. Bajda V. I. (predsedatel), Alekseev F. K. (zamestitel predsedatelya), Astafev Yu. P. i dr. [red. kol.]. (1976). *Gornorudnoe proizvodstvo (podzemnaya dobycha zheleznyh rud)*. Krivoj Rog: NIGRI.
21. Bajda V. I. (predsedatel), Alekseev F. K. (zamestitel predsedatelya), Astafev Yu. P. i dr. [red. kol.]. (1977). *Gornorudnoe proizvodstvo (podzemnaya dobycha zheleznyh rud)*. Krivoj Rog : NIGRI.
22. Binus M. S. [otv. za vypusk]. (1977). *Obobshchenie opyta raboty gornorudnyh predpriyatij po organizacii elektrobezopasnosti i obespecheniyu nadezhnosti sistem elektrosnabzheniya (Tezisy dokladov Vsesoyuznogo nauchno-tehnicheskogo seminaru)*. Krivoj Rog: NIGRI.
23. Astafev Yu. P. (nauch. red.), Mihajlov V. A. (zam. red.), Horolskij V. P. i dr. [red. kol.]. (1977). *Puti povysheniya kachestva produkcii gornorudnyh predpriyatij. Tezisy dokladov Respublikanskoj nauchno-tehnicheskoy konferencii*. Krivoj Rog: KGRI.
24. *Tezisy dokladov na Vsesoyuznom seminare "Snizhenie poter metalla pri obogashenii rud chernyh metallov"*. (1973). Krivoj Rog: Mehanobrchermet.

Надійшла до редакції 10 листопада 2023 року

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 821.161.2-94.09:001.891.3](045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2023.11(328).37-48

Лариса Мильченко,
старша наукова співробітниця
відділу моніторингу засобів масової інформації
Книжкової палати України,
e-mail: svirel.34@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5905-077X>

Українська мемуаристика: віхи історії та сучасний стан*

Твори селянської мемуаристики, присвячені Другій світовій війні, допомагають повніше дослідити такі важливі питання, як діяльність винищувальних загонів, організація оборони, побут населення за окупаційної влади та ставлення до неї, а також провести порівняльний аналіз умов життя селян, створених на загальнодержавному рівні німецькою окупаційною та радянською владами.

Дослідження селянських мемуарів М. Алексева, О. Замрії та М. Молодика допомагають чіткіше зрозуміти, чому автори вважали життя під німецькою окупацією ліпшим, аніж в умовах СРСР. Селяни не полишали надій на ліквідацію системи колгоспів: "Як прийдуть фронтовики, то розженемо колгоспи, адже працюєш круглий рік як проклятий і залишаєшся голодним, адже хліба не дадуть" [38].

Вкрай важливим є використання селянських мемуарних текстів для дослідження процесів українізації та коренізації. Цікавим є щоденник І. Ярошенка, для записів якого, починаючи від 1924 р., характерне збільшення кількості україн-

ських слів, від 1926 р. автор нотував винятково українською мовою та повернувся до російської наприкінці 1930-х рр. Мемуари І. Ярошенка яскраво свідчать про припинення державної політики українізації та ігнорування української мови в тогочасному міському середовищі країни.

Селянська мемуаристика також дає змогу простежити факти протистояння між російською та українською культурами. Розклад сил змінився в бік зростання останньої, що вплинуло не лише на українських етнічних селян, а й на представників інших націй.

На нашу думку, варто змінити ставлення до селянської мемуаристики як до примітивної, адже вона не лише відрізняється інформаційною насиченістю щодо питань повсякденного побуту, а й має значний потенціал для вивчення проблем державного рівня в історичному контексті. Приклади селянської мемуарної літератури ХХ ст. свідчать про перспективність таких досліджень.

Нині зростає увага до ролі особистості в історії, а отже підвищується значення мемуарів

* Закінчення. Початок див.: Вісник Книжкової палати. 2023. № 10. С. 42—47.

для історичного дослідження, вони стають важливим матеріалом для розуміння суспільних процесів, поведінки та дій людей, особливостей їхнього мислення й емоцій, розуміння історичних подій і свого місця в них.

Перебіг Другої світової війни висвітлено в численних мемуарах і спогадах, які продовжують друкуватися і в наші дні. До них належать книги військових і представників головнокомандування СРСР, учасників руху Опору, остарбайтерів, "дітей війни".

Наголосимо, що наразі мемуарні джерела для вивчення історії Другої світової війни на території України проаналізовано недостатньо й подекуди фрагментарно.

Чимало полководців, які керували обороною чи звільненням України, подавали в мемуарах цікаві подробиці воєнних дій та описували становище країни в той період. Таких творів багато, наприклад, мемуари маршала Г. Жукова "Спогади і роздуми", маршала авіації О. Голованова "Дальня бомбардувальна..." та інших [39].

Чимало уваги автори мемуарних творів приділяють тематиці підпільної та партизанської боротьби українського народу проти окупантів. Активна публікація спогадів діячів руху Опору в СРСР та за кордоном відбувалася у 1940—1950 рр. у форматі окремих видань, журнальних і газетних статей, як-от мемуари письменника Д. Медведєва "Сильні духом", спогади "Від Путивля до Карпат" керівника Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака.

Вважаємо, що до цієї групи доцільно віднести й *діаспорну мемуаристику*, а саме спогади учасників українського руху, які опинилися в еміграції. Такі твори стали виходити друком від 1944 р., поміж них виокремимо меморати "Моя праця й боротьба (Спогади члена ОУН)" В. Романа, "Останній молодоговардієць" Є. Стахіва [40].

Окрім періодичних видань, брошур і листівок, ОУН видавала й матеріали мемуарного характеру. Перші публікації в діаспорі спричинили жваву дискусію в емігрантському середовищі й, на думку дослідників, стали підґрунтям для виникнення бандерівського (бандерівці звинувачували мельниківців у колабораціонізмі), мельниківського (мельниківці звинувачували бандерівців у братовбивствах), двійкарського (бандерівці й мельниківці критикували двійкарів) напрямів в мемуаристиці щодо ОУН та УПА [40].

У воєнні та повоєнні роки побачили світ публікації про війну та окупацію, низка мемуарної літератури, присвячена примусовій праці в Німеччині. Поміж них варті уваги спогади

"Советские люди на немецкой каторге"; "В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе" (1943); "В родные края. Рассказы и очерки о советских людях, освобожденных Красной Армией из немецкой неволи" (1945). У мемуарах використано уривки з листів остарбайтерів, зокрема молодих жінок, до рідних, а також розповіді тих, кому пощастило повернутися на Батьківщину. До спогадів увійшли документи публічних виступів на мітингах, свідчення очевидців окупаційного режиму, зокрема розповіді колишніх бранців Третього Райху, які у 1945 р. поверталися до СРСР під час репатріації [40].

Українську мемуарну літературу радянської доби відрізняє патріотизм, адже автори акцентують на антифашистській боротьбі, мужності військово-полонених і примусових робітників у концтаборах смерті Бухенвальд, Равенсбрюк, Дахау та інших.

Від кінця ХХ ст., зі здобуттям нашою державою Незалежності, українські мемуарні твори вже чітко відділяються від радянських. Виразна тенденція до осучаснення мемуарної літератури. Мемуаристи з тих, які пишуть "для себе" чи "про себе", перетворилися на авторів, які безпосередньо брали участь у суспільно-політичному житті; зростала кількість опублікованих творів, змінювалося та розширювалося їхнє тематичне спрямування [40].

Мемуари, що мають назву "*спогади дітей війни*", здебільшого уміщували у збірках до визначних дат. Поміж цієї групи слід виокремити спогади В. Анякиної "Діти війни — свідки війни"; збірку "Живі свідки історії: спогади-інтерв'ю свідків нацистського окупаційного режиму 1941—1943 рр. на Луганщині"; твір В. Крамар "Спогади дітей війни Печенізького краю" (2012) [41].

Ґрунтовно дослідити історію української мемуаристики неможливо без спогадів перекладачки, журналістки та громадської діячки Н. Суровцової, яка є феноменом цього жанру.

"Спогади" Н. Суровцової вважають одним із перших прикладів української автобіографічної жіночої літератури. Авторка була особисто знайома майже з усіма видатними українськими й багатьма світовими діячами перших двох десятиліть ХХ ст. До кола її знайомих належали О. Довженко, І. Падалка, М. Ялович, П. Тичина, Остап Вишня, Петро Панч, М. Бажан, Ю. Яновський, М. Йогансен, В. Поліщук, М. Семенко, В. Сосюра, Микола Хвильовий, Г. Хоткевич, Л. Курбас.

Н. Суровцова була докторкою філософії, авторкою п'єс, публіцистичних статей, перекладала з французької та англійської мов, стояла на по-

зиціях відокремлення України від Росії й утворення Української незалежної держави. Однак її визначальним твором залишаються мемуари, особливо присвячені періоду таборів, в яких вона перебувала упродовж 1927—1956 рр.

Унікальними, з огляду на дослідження історії та особливостей радянської системи, є спогади Н. Суровцової 1920-х рр., коли вона обіймала низку важливих державних посад в УРСР. У мемуарах наголошувала, що їх написання продиктовано потребою правди й прагненням донести її до суспільства. У споминах авторка надає відомості про трагічну долю української інтелігенції, яка народжувалася впродовж XIX ст. і в муках гинула впродовж XX ст. Ці мемуари цінні не лише тим, що розкривають дух і події суспільного життя, містять портрети політичних та літературних діячів, а й тим, що віддзеркалюють узагальнений досвід кризь призму життя авторки, відтворюють періоди формування її світогляду [42].

Досліджуючи мемуари Н. Суровцової, знаходимо корисні відомості про початок Української революції, її лідерів, зокрема про постать М. Грушевського та його оточення, арсенальське повстання 1918 р. тощо. Наголосимо, що спеціальних наукових досліджень, присвячених цій події, досі майже немає. Наукове розроблення теми було зведено до написання кількох популярних нарисів, енциклопедичних та ювілейних статей. Малодослідженими залишилися такі аспекти, як причини, підготовка, перебіг і склад учасників, роль різних політичних сил. У цьому контексті "Спогади" є важливим історичним джерелом для вивчення тогочасних подій і посідають помітне місце в мемуарній літературі XX ст. Окрім того, ґрунтовне вивчення мемуарів Н. Суровцової, на нашу думку, становить перспективу подальших досліджень.

Політичні та соціальні процеси, що розпочалися наприкінці XX ст., торкнулися майже всіх сфер розвитку Української держави. Разом із проголошенням Незалежності, демократизацією суспільного життя, багатопартійністю, гласністю виринули з небуття забуті й маловідомі факти нашої історії, прізвища людей, про яких не згадували останніми десятиліттями, документи та книги, що були недоступними суспільству й зберігалися у спеціальних фондах. Не становлять винятку й відомі імена політичних і громадських діячів минулого.

Слід зауважити, що й нині, на тридцять третьому році Незалежності, попри повномасштабну війну, розв'язану РФ проти нашої держави,

важко та суперечливо відбувається процес зміцнення національної самосвідомості й відродження духовності українського народу. Вагому роль у цьому поступі відіграє національна мемуаристика. Спогади відомих політичних діячів, військових, дипломатів, господарських керівників, представників науки та культури мають великий попит у середовищі читачів різного віку, освіти та професій.

Дослідження мемуарних творів, які залишили президенти періоду Незалежності дає змогу глибше дослідити історію України, етапи її становлення як незалежної держави, внутрішні соціальні процеси, які тривають і досі.

Згідно з офіційною біографією, перший президент незалежної України Л. Кравчук є автором понад 500 статей і 3 повноцінних книжок. Перша з них — "Держава і влада: досвід адміністративної реформи", що присвячена питанням становлення громадянського суспільства в Україні, побачила світ 2001 р.

У 2002 р. вийшли друком відомі мемуари "Маємо те, що маємо", метою яких, як зазначав експрезидент, став не пошук винних у минулому, а аналіз помилок для запобігання їм у майбутньому. Значну частину мемуарів присвячено характеристиці Л. Кучми й, зауважимо, що це найтолерантніший погляд на другого президента України, адже про його дії під час каденції Л. Кравчук писав доволі гостро, постійно наголошуючи, що той багато чого не знав.

Третю книгу мемуарів "Одна Україна, єдиний народ: політичні роздуми над записами в щоденнику", що містить спогади та роздуми Л. Кравчука, видано у 2010 р.

У добірку видань другого президента України Л. Кучми увійшли 8 книг і монографій, написаних під час та після перебування на посту очільника держави. Першими були книги "Про найголовніше" та "Вірю в український народ". Третю, "Україна — не Росія", видано у 2003 р.; цікаво, що наклад російською мовою у 10 тис. примірників випустило московське видавництво "Время". У спогадах Л. Кучма ділиться власним поглядом на історію України, події XX—XXI ст., аналізує відмінності в українських і російських національних характерах, ставленні до культурно-історичного минулого, а також взаємні претензії [43].

У 2004—2005 рр. вийшли друком книги "Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні" та "До власної економіки". Крім того, у 2008 р., вже як експрезидент, Л. Кучма видав щоденник "Після Майдану", спогади в якому

сповнені відвертими роздумами про політиків, з якими він працював, та оцінками їхніх дій. І після двотомника "Кроки становлення національної економіки 1994—2004 роки" (2008) Л. Кучма видав книгу "Зламана десятиліття" (2010), що наразі є останньою в його доробку. У цих спогадах він суворо оцінив економічні підсумки десятиріччя, протиставляючи роки свого президентства періоду правління "помаранчевої влади".

Про рідну Батьківщину, батька, який мусив виїхати на заробітки за кордон, подробиці свого отруєння, відносини та взаємну недовіру між В. Януковичем і Ю. Тимошенко третій президент України В. Ющенко оповів у мемуарах "Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті" (2014).

Досліджуючи творчість четвертого президента України, наголосимо, що мемуарів про політичне й особисте життя з цінною інформацією для нащадків В. Янукович не залишив. Незважаючи на нібито активну наукову роботу до обрання президентом, а згідно з офіційною біографією він брав участь у написанні близько 30 наукових праць, В. Янукович залишив лише 2 книжки, однак і їх вихід супроводжувався гучними скандалами [44].

Зокрема, у 2011 р. австрійське видавництво "Мандельбаум" видало англійською мовою книгу "Opportunity Ukraine", але медіа оприлюднили висновок спеціального розслідування, результати якого довели, що це видання є плагіатом і містить уривки текстів, опублікованих раніше за підписами відомих осіб, серед яких В. Сич, Ю. Луценко, Т. Стецьків, В. Піховшек та невідома студентка Галя, яка виклала в мережі свій реферат.

Щодо другої книги "Діалог з країною. Діалог зі світом. Діяти та перемагати", то вона виявилася добіркою особистих світлин. Водночас гонорари за ці книги становили 16 млн грн бюджетних коштів [44].

П'ятий президент України П. Порошенко — єдиний, хто не залишив для історії мемуарів і спогадів.

Натомість у світ вийшла книга спогадів Є. Магди "Шостий. Спогади про майбутнє", в якій автор розповідає про п'ятьох президентів незалежної України, роботу їхніх прем'єрів і парламенту, факти з виборчих кампаній, особливості правління та надає виважену оцінку їхнім політичним діям.

Значне зацікавлення науковців та пересічних громадян і досі викликає книга мемуарів "Дипломатія і політика" першого міністра закордонних справ України А. Зленка, який очолював МЗС у шести українських урядах.

Ці мемуари є важливим документом епохи й містять багато важливої інформації, що стане в пригоді для ґрунтовного дослідження зовнішньополітичної діяльності нашої держави за роки її новітньої історії. Книгу можна вважати дипломатичним портретом України, написаним на тлі глобальних геополітичних змін, що відбуваються, і водночас це правдивий погляд на зовнішню політику України з перших рук. Мемуари містять біографічні довідки провідних діячів сучасної світової політики.

З позиції учасника тогочасних подій А. Зленко описує переговори й процеси, що відбувалися в перші роки Незалежності, зокрема надає докладний опис рис характеру й поведінки тодішнього прем'єр-міністра Росії, а згодом посла РФ в Україні В. Черномирдіна під час переговорів щодо Чорноморського флоту в Масандрі 1993 р.; спогади про зустрічі з держсекретарем США Д. Бейкером під час Лісабонської конференції та підписання протоколу про без'ядерний статус України у 1992 р. На А. Зленкові лежала відповідальність не лише за створення міністерства незалежної держави, а й за формування нової ментальності дипломатів та культури нової української дипломатії.

Значну частину спогадів присвячено рокам, проведеним на посаді міністра на початку 1990-х рр., коли А. Зленку доводилося балансувати між прихильниками ядерного статусу України та його противниками, між комуністами й націонал-демократами, між "західниками" та "радянськими філами". Саме в таких конфліктах і суперечностях формувалася зовнішня політика нашої держави. Наголосимо, що, за всіх особливостей багатовекторного курсу України в той період, зближення з Європою та євроатлантичну інтеграцію А. Зленко вважав безальтернативним шляхом [45].

Спогади колишнього міністра торкаються не лише результатів візитів і зустрічей, а й відтворюють повну картину підготовки й проведення переговорного процесу, під час якого між учасниками точилася напружена інтелектуальна боротьба. Мемуари містять цінні подробиці переговорів, пошуку компромісів, ухвалення рішень на міжнародному рівні, вирізняються відсутністю особистих висновків і різких оцінок, а отже допомагають зрозуміти мотиви і обставини, що зумовлювали поведінку сторін, етапи складної дипломатичної гри, глибинний зміст і вагу досягнутих угод та порозумінь [45].

До списку вартих уваги мемуарів слід додати книгу ексміністра внутрішніх справ України

А. Авакова під назвою "2014. Миттєвості харківської весни", що вийшла друком у видавництві "Фоліо" у 2020 р.

Автор пропонує особисту історію і з погляду харків'янина, і з погляду міністра внутрішніх справ, котрий прийшов на "руїни правоохоронної системи". У книзі також є спогади земляків, чимало багатоаспектних документів — від публікацій медіа до унікальних матеріалів розвідки та аудіозаписів переговорів сепаратистів, здобутих під час проведення оперативних заходів, на публікацію яких колишній міністр дістав спеціальний дозвіл слідства.

У мемуарах А. Авакова уперше опубліковано електронне листування кураторів "русской весны", в якому докладно, аж до територіальних орієнтирів, було розроблено план окупації Слобожанщини та створення "ХНР".

На особливу увагу заслуговують мемуарні книги українських письменників. На межі XX—XXI ст. кількість такої літератури суттєво зростає в Україні та українській діаспорі. Йдеться про спогади прозаїків, поетів, драматургів, критиків. Відображені в них факти біографії, зв'язок життєвих і творчих шляхів автора з долею народу, вплив суспільства та історичної доби на формування його особистості є важливим інформаційним матеріалом.

Зауважимо, що мемуари, як художні, так і нехудожні, або точніше, письменницькі й неписьменницькі, не мають суттєвих відмінностей. Нехудожні мемуари — це спогади непрофесійних авторів, як-от військові, політичні діячі, дипломати, фахівці народного господарства. Як зразок наведемо спогади колишнього партійного керівника України П. Шелеста чи мемуари політв'язня Л. Лук'яненка.

На переконання авторки статті, поміж мемуарних творів українських письменників XX — початку XXI ст. поширені об'єктні спогади, як, наприклад, "Думи і спогади" М. Бажана та "Пам'яті пекучий біль" С. Жураховича — про людей, з якими вони зустрічалися на життєвому шляху. Письменники Т. Масенко ("Роман пам'яті") і В. Сосюра ("Третя Рота") у мемуарах віддають перевагу суб'єктивним спогадам, тоді як Г. Костюк ("Зустрічі і прощання") та А. Дімаров ("Прожити й розповісти") поєднують обидва види [46].

Слід зазначити, що не завжди проміжок у часі надає потенціал для правильного осмислення подій і ролі особистості в минулому. Зокрема, для Ю. Збанацького в мемуарах "П'ятий полюс" виявилось замало пів століття, щоб розібратися в історичних подіях початку 1930-х рр. Натомість

О. Довженку і кількох місяців Другої світової війни вистачило, аби зрозуміти приховані процеси, які вплинули на специфіку радянського керівництва й роль Й. Сталіна в житті СРСР, про що свідчать записи у щоденнику, зроблені безпосередньо під час подій [46].

Для нинішньої мемуарної літератури характерною є наявність широкого сегмента документалістики, яка поки не дістала повного осмислення й виразного окреслення в нових реаліях, через що бракує чітко сформульованого визначення сучасної мемуаристики. До того ж вона перебуває на стадії становлення, тобто відбувається осмислення форм, традицій і тенденцій подальшого розвитку.

Найважливішою ознакою сучасної української мемуаристики залишається суб'єктивне осмислення життєвого шляху конкретної особистості чи певних історичних подій, які можливі тільки завдяки людській пам'яті та залученню реальних документів, ототожненню моралі автора з внутрішнім світом тих, про кого він пише, й соціальною природою їхніх вчинків.

Сучасні українські письменники продовжують писати, документуючи нову реальність під обстрілами, в окопах на передових рубежах та в еміграції.

Від 2014 р. про війну РФ проти України написано тисячі статей, знято документальні фільми, фоторепортажі не сходять із перших шпальт світової преси, а кінострічки беруть участь у престижних міжнародних фестивалях. Окрім того, у 2022 р. в Україні видано багато книжок про війну: мемуари, особисті щоденники, розповіді жертв, вірші, документальні та художні книги, швидкі замальовки, есеї, навіть казки й фотоальбоми. Чимало творів належать перу пересічних українців, які висвітлюють війну від 2014 р. чи зіткнулися з повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 р. Окремі книги готувалися до початку великої війни, але зараз стали ще актуальнішими [47].

Проаналізувавши соціальні дослідження читачьких уподобань українців, можемо констатувати, що безперечним лідером за тематикою до початку повномасштабної війни була художня література (65%), професійна література (38%), медицина (33%).

Після початку повномасштабного вторгнення літературні смаки українців змінилися, й популярності набули нові напрями, зокрема мемуарна тематика (30%) увійшла у трійку лідерів разом з описами й аналізами воєнних подій, що

відбувалися у світі (42%) та історією України від давнини до сьогодення (31%) [48].

Багато книг уперше було репрезентовано на книжкових виставках, ярмарках і фестивалях. Наприклад, попри воєнний стан, 22—25 червня цього року в Києві відбувся XI Міжнародний фестиваль "Книжковий Арсенал". Загальна структура заходу залишилася незмінною та складалася з програмної частини й книжкового ярмарку з відповідними тематичними секціями. Увазі відвідувачів було запропоновано книжки, видані впродовж липня 2022 р. — червня 2023 р. [49].

Серед різноманіття літератури авторка докладно ознайомилася з виданнями, репрезентованими в секції "Книга про російсько-українську війну", оператором якої стала муніципальна книгарня "Сяйво книги".

Поміж видань воєнної тематики варто виокремити сучасну українську мемуарну літературу, яскравим прикладом якої є збірка документальної прози письменника А. Чеха "Точка нуль". На наш погляд, це не художній твір, що ґрунтується на власному досвіді та замітках автора, а щоденникові записи про воєнні події, пропущені крізь погляд та емоції письменника. Період бойових дій на Сході України охоплює 2015—2017 рр. Книга відрізняється об'єктивністю та холодним розсудом, що вражають.

Зауважимо, що в документальній прозі А. Чеха немає нарікань на українську армію, жадливіх описів смерті чи кривавих сцен. Натомість автор подає докладний опис глобального процесу активних дій, а саме обстрілів та контратак, роботи волонтерів, власні міркування та емоції, точно відтворює воєнну атмосферу й реалістичну картину фронтових подій.

О. Мехед у воєнному щоденнику "Позивний для Йова" зібрав свої спогади про вторгнення. Записи починаються від моменту початку повномасштабної війни РФ проти України і є надзвичайно болісними та реалістичними.

Ще один книжковий захід відбувся цього року: в Івано-Франківську впродовж 13—15 жовтня тривав Шостий міжнародний мистецько-інтелектуальний форум *Via Carpatia 2023* під гаслом "Люди та ідеї, які захищають і творять Україну". Однією з центральних подій стала літературно-мистецька зустріч "Слово у війні". У книжковій толоці взяли участь військові письменники, дехто приїхав прямо з фронту. Крім того, було репрезентовано книги воєнної тематики, серед яких чільне місце посіла українська мемуаристика.

Сучасна вітчизняна мемуарна література відносно молода, але, всупереч цьому, на книжковому ринку України достатньо гідних творів, що мають суспільну й наукову цінність, становлять значний інтерес для науковців, які досліджують історію нашої держави, воєнні події та соціальні зміни в суспільстві.

Серед цих видань виокремимо щоденник мемуарів "Маріуполь. Надія" маріупольської журналістки Н. Сухорукової, яка відтворила цілісну історію моторошних подій, що їх пережили мешканці Маріуполя після вторгнення російської армії у місто у 2022 р.

Книга Д. Бури та Ю. Бутусова "Битва за Харків" містить спогади та розповіді харків'ян у 2015 р.

У видавництві "Фоліо" вийшла книга Є. Подобної "Міста живих, міста мертвих. Історії війни у Бучі та Ірпені". Це свідчення очевидців страшної трагедії в Бучі та Ірпені, які демонструють зміни в асоціативному полі українців після повномасштабного вторгнення: як ці українські міста припинили асоціюватися з лісом, санаторіями, дитячими таборами й розміреним життям передмістя столиці. Тепер назви цих міст відгукуються болем навіть у тих, хто ніколи їх не відвідував

До мемуарної літератури також можна віднести роман-щоденник Є. Кузнецової "Драбина".

У книзі "Позивний Кассандра. Літо-2015" О. Чорної — волонтерки та військової, учасниці АТО в найгарячішій на той момент точці на лінії захисту Мар'їнки й Красногорівки — також змальовано реальні події, але емоції авторки, що б'ють через край, вирізняють цей твір поміж інших. Події під Мар'їнкою висвітлювали й медіа, але О. Чорна подала подробиці та факти крізь призму власного спостереження, аналізу й переживання. Авторка майстерно описала відчуття бійців під важким вогнем, у бліндажах, на спостережних постах у багатоповерхівках, посеред поля тощо; висвітлила особливості роботи військових санітарів і побуту очима єдиної жінки на весь батальйон на передовій, а також особливості взаємин між військовими, волонтерами й цивільним, відверто проросійським населенням на лінії розмежування.

До категорії сучасної мемуаристики також належить книга "Люди війни" Б. Гошка. Автор подає реальну історію людей, яким байдуже з ким воювати, щоб захистити найдорожче — свої родини, рідні міста й села та державу загалом. Смерть, зрада, бої стали звичними для наших воїнів, а честь, гідність, дружба, кохання на-

дихають бути сильними. Це історія іншого життя — на фронті, що демонструє реальне обличчя війни.

Д. Бура та Є. Подобна у книзі "Лютий лютий 2022. Свідчення про перші дні вторгнення" зібрали 20 спогадів про перші дні війни від українців з різних міст: Києва, Харкова, Ірпеня, Бучі, Ізюма, Гостомеля, Бородянки, а також із Маріуполя, Сіверськодонецька, Волновахи, які стикаються з жахіттями російської агресії ще від 2014 р. Серед тих, хто розповідає про свій досвід війни, — військові, журналісти та воєнні кореспонденти.

"Видавництво Старого Лева" надрукувало антологію "Війна 2022: щоденники, есеї, поезія", що містить мемуарні щоденники українських письменників і поетів, до яких увійшли записи від лютого 2022 р.

У збірці мемуарних документів тридцяти авторів "Журналісти на війні. Документальні дослідження, хронікальний літопис, аналітика", виданій у 2022 р., об'єднано журналістські спогади, щоденники та хроніки українських воєнних кореспондентів, які від 2014 р. перебували в зоні бойових дій на Сході країни. У книзі також подано спогади кримських журналістів про анексію півострова, події на Майдані, історії українських воїнів.

Автор роману "Часи сновидінь", воєнний кореспондент The Associated Press М. Чернов прагнув донести всьому світові жахи війни та окупації в Україні.

Воєнна репортерка та волонтерка А. Федченко у книзі "Вони перемогли. 11 історій про людей з ранами — видимими і невидимими" оприлюднила спогади ветеранів війни, які пройшли крізь пекло, втратили кінцівки, але не втратили мужність.

Письменник В. Якушев, ветеран АТО, який від 24 лютого воює у складі морської піхоти, у книзі "Мобілізяка" відверто розповідає про себе й побратимів-цивільних, які так само стали до лав українського війська. Це продовження роману "Кар'єлі" про війну з РФ на Донбасі, в якій автор описує свій бойовий досвід і те, як складаються відносини військових і мобілізованих, які ще вчора були цивільними. Події книги охоплюють 2015—2016 рр.

Варто також зупинитися на збірці "77 днів лютого. Україна між двома символічними датами російської ідеології війни", надруковану видавництвом "Лабораторія" у 2022 р. 77 днів — це час між двома сакральними для російської ідеології датами — 23 лютого та 9 травня [47]. Поєднуючи документи, особисті спостереження

та переживання, 16 журналісток українського видання Reporters зафіксували ключові події того періоду. Окрім того, задокументовано побут, навіть дрібні деталі, що допомагають якнайточніше відтворити життя українців під час війни.

А. Мероник у книзі "24.02. Щоденник війни" зібрав спогади багатьох відомих людей, а також висвітлив власний досвід війни.

У збірці мемуарів "Незламні. Книжка про спротив українських жінок у війні з російськими загарбниками" (2023) В. Покатіс оповідає про спільноту жінок, які об'єдналися задля спротиву російським загарбникам. Це 30 історій жінок-військових, парамедиків, волонтерок, засновниць фондів і притулків, адвокаток, які захищають права українців у різних країнах світу.

Книгу "Україна. 2022. Спротив" І. Шпака також присвячено повномасштабній війні РФ проти України та простим українцям, "які без жодної підготовки та попередження опинилися перед жорстокістю воєнного повсякдення". У виданні зібрано 115 історій українців із Києва, Харкова, Сум, Чернігова, Маріуполя, Мелітополя, Херсона, Одеси, Миколаєва та інших куточків країни. Розповіді супроводжують промовисті фотодокази з 410 світлин [47].

Книга "Ізоляція" І. Вовк містить інформацію про 22 звільнених із полону у 2019 р., 2 історії військових і 20 цивільних. Це оповіді про реальних людей, які пройшли полон не лише у Донецькій і Луганській областях, не лише у секретній в'язниці "Ізоляція", створеній на території колишнього заводу ізоляційних матеріалів у "ДНР", де відбувалися катування, звалтування та вбивства українських в'язнів. Авторка розповідає про людей, які розклеювали листівки "Луганськ — це Україна", і тих, хто доповідав українській стороні про заміновані мости, і тих, хто дізнавався плани бойовиків і повідомляв про них нашим бійцям.

Ще одна книга мемуарів цієї авторки — "Хроніка війни 2014—2020" — містить опис подій штабу ООС, ексклюзивні новини від Цензор.НЕТ, "Української правди" та інших медіа. Крім того, уміщено щоденники ветеранів і військових, які описували пережиті події у той період.

Дослідивши стан сучасної української мемуаристики, можемо констатувати наявність значної кількості книг, що стосуються "Іловайського котла" — трагедії, яка відбулася 6—29 серпня 2014 р., коли, попри домовленість із РФ про "зелений коридор", українські військові виходили з міста без зброї (бо такими були умови для гарантії безпеки), а росіяни розстріляли колону.

Загинули 366 військових ЗС України, 429 отримали поранення, 300 потрапили в полон. Слідство триває й досі, зібрано 250 томів справи, але матеріали засекречено. Є версія про можливе недбале ставлення до військової служби осіб із керівного складу АТО, адже жоден із тих, хто видавав накази, не поніс покарання.

Іловайська трагедія залишається найтаємничішою операцією вже дев'ятий рік. Вивчатимуть ці події в історії України і науковці, які порівнюватимуть факти з документів ГПУ зі свідченнями учасників, задокументованими у спогадах військових, щоденниках з особистими думками та аналізом ситуації. Наскільки вони доповнюватимуть чи суперечитимуть фактам з офіційного розслідування, з'ясуємо в майбутньому.

Цінну інформацію для відтворення повної картини та причин трагедії містить книга "Іловайськ. Розповіді про справжніх людей" письменника Є. Положія (2015), що ґрунтується на спогадах бійців підрозділів "Донбас", "Дніпро-1", "Херсон", "Миротворець", 17-ї танкової, 51, 92 і 93-ї бригад, 39, 40 та 42-го територіальних батальйонів, Сумського прикордонного загону й тих, хто вижив в "Іловайському котлі" [50].

У мемуарному творі "Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії" Р. Зіненка, колишнього морського піхотинця, добровольця батальйону "Дніпро-1", який був у Іловайську до виходу з оточення, автор наводить хронологію операції по днях, спираючись на спогади понад 700 військових, фотографії, відео, звіти тимчасової слідчої комісії ВР. Більшість зібраних автором свідчень і фактів є унікальними та оприлюднено вперше [50].

Не можна оминати увагою книгу "Щоденник військового лікаря" хірурга В. Черненка. Автор оповідає про себе та як опинився на Сході у складі 51-ї окремої механізованої бригади, описує бої в Іловайську та вихід з оточення. В. Черненко не аналізує воєнні дії, не порівнює зброю та техніку, проте подає набагато ціннішу інформацію про будні хірурга на війні: операції в умовах антисанітарії, брак медичних матеріалів, неправильно організована евакуація поранених тощо. Автор також наводить докладні описи взаємодії з місцевими та допомоги їм з боку військових [50].

І. Вовк у книжці "На щиті. Спогади родин загиблих воїнів" об'єднала спомини родичів полеглих в Іловайську, на кургані Савур-могила, в Луганському аеропорту, тих, чиє життя обірвалося під "Градами" чи на розтяжках. У 2020 р. тритомник здобув нагороду

BookForum, видання назвали колективним пам'ятником героям війни [50].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто наголосити, що мемуаристика незалежної України пройшла складний період становлення й розвитку. Нині мемуари є важливим історичним джерелом, без якого не може обійтися сучасний дослідник, незважаючи на суб'єктивність і нижчу достовірність порівняно з документальними матеріалами. Однак професійне дослідження цієї літератури допомагає глибше зрозуміти історію українського народу, соціально-економічні та політичні реалії певних періодів, відносини людей, стан громадської думки тощо.

Вітчизняна мемуаристика є унікальним історичним джерелом, характерною рисою якого є суб'єктивність. Це не лише фіксація подій минулого, а й сповідь, виправдання чи звинувачення сучасників, суспільства, роздуми авторів. Особлива цінність мемуарів для дослідження історії держави полягає в тому, що вони містять приховану, але часто унікальну інформацію, якої немає в офіційних документах чи інших джерелах. Це дає змогу поглибити розуміння причин, перебігу та драматизму воєнних дій, соціальних процесів, які відбувалися в Україні.

За характером мемуари близькі до художньої літератури, вони яскравіше за інші матеріали відображають дух часу, його героїку, настрій, а також поведінку конкретних людей. У мемуарних творах реалізується історична самосвідомість особистості, що визначає специфіку жанру, а саме ретроспективний характер відтворення дійсності, суб'єктивізм та виразне емоційне забарвлення.

Дослідження аспектів розвитку української мемуаристики свідчить, що вона пройшла значний історичний шлях та охоплює кілька основних етапів:

1. Зародження національної мемуаристики від доби Київської Русі IX—XIII ст., яскравим прикладом якої є "Повчання Володимира Мономаха дітям".

2. Етап козацьких літописів, що охоплює період від кінця XVII ст. — XVIII ст. Твори містять цінні відомості про економіку, політику російського царату щодо України, політичні події в Російській імперії, становище селянства, класову боротьбу. Як приклад наведемо козацький "Літопис Самовидця".

3. Початок XX ст., коли важливим джерелом досліджень слугують історико-мемуарна література національно-визвольного руху 1917—1921 рр., Першої світової війни, селянські мемуари, спогади

про Голодомор та українізацію, що торкаються історичних подій на наших землях.

4. Мемуарна література радянської доби, до якої входять спогади про події Другої світової війни, діяльність ОУН та УПА.

5. Етап незалежної України — кінець XX ст. і донині — охоплює мемуари президентів і високопосадовців періоду Незалежності, а також спогади та щоденники учасників й очевидців революції на Майдані, війни РФ проти нашої держави.

Дослідження довело, що українська національна мемуаристика надає потенціал для подальшого вивчення сутності й змісту етапів історії України завдяки розширенню джерельної

бази та залученню малодосліджених архівів і фондів бібліотек європейських держав.

На особливу увагу заслуговують періоди правління Катерини II і сталінізму, коли відбувалися трагічні для України події, що допоможе глибше зрозуміти причини, масштаби й агресивну сутність сучасної РФ, спрямовану на знищення нашої держави й нації.

Сучасна мемуарна література, написана після початку російської військової агресії 2014 р., яку тільки-но розпочинають досліджувати науковці, стане цінним джерелом для визначення причин, початку та перебігу повномасштабної війни РФ проти України.

Список бібліографічних посилань

1. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Київ : Українознавство, 1996. 188 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Doroshenko_Dmytro/Ohliad_ukrainskoi_istoriografii.pdf?PHPSESSID=6vnd1saiibqj7o1ne84q4jqa5.
2. Стара Україна: часопис історії і культури. URL: [https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Стара_Україна_\(часопис\).html](https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Стара_Україна_(часопис).html).
3. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27725/05-Lyubovets.pdf>.
4. Історичне джерелознавство : підруч. / авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко ; гол. ред. С. В. Головка. Київ : Либідь, 2002. 488 с.; Казьмирчук М. Г. Джерела особового походження : підруч. Київ : Логос, 2010. 242 с.
5. Галич О. А. Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика : монографія. Київ : КДПІ ім. О. М. Горького, 1991. 217 с.
6. Мемуари. Вікіпедія : вебсайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мемуари>.
7. Повчання дітям Володимира Мономаха : аналіз твору. Dovidka.biz.ua. URL: <https://dovidka.biz.ua/rovchannia-ditiam-volodymyra-monomakha-analiz>.
8. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. 685 с.
9. Маркович Яків Андрійович. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Маркович_Яків_Андрійович.
10. Демуз І. Епістолярій П. Я. Стебницького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку XX ст. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/23.pdf>.
11. Дзюба О. Українська мемуарна література XVIII ст.: особливості індивідуального стилю. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dziuba_Olena/Ukrainska_memuarna_literatura_XVIII_st_osoblyvosti_indyvidualnoho_styliu.pdf?
12. Одеська національна наукова бібліотека : офіційний вебсайт. URL: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=4285.
13. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння. Кам'янець-Подільський : Стрілець, 1919. 31 с.
14. Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари?. Видання Уряду Преси й Пропаганди Західної УНР. Відень, 1921. 37 с.
15. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917—1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років*. 2009. Вип. 4. С. 31—58.
16. Кужель Л. Я. Українські табори видання у Польщі (20-ті роки XX століття). *Збірник праць науково-дослідного центру періодики НАН України*. Львів, 1995. Вип. 2. 424 с.
17. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.]. Ч. 1. Київ ; Відень : [Дзвін], 1920. 348 с.
18. Уривок зі "Споминів" гетьмана Павла Скоропадського: 1-й Український корпус. *Хліборобська Україна*. 1922/1923. Кн. 4, зб. 7/8. С. 3—40.
19. Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні: Спомини. *Хліборобська Україна*. 1921. Кн. 3. Зб. V, VI.
20. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918). Львів : Червона калина, 1923. 198 с.

21. Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922. 228 с.
22. Українська мемуаристика 1914—1924 р. (бібліографічний реєстр) / зібрав Калинович Іван. *Стара Україна*. 1924. № 9/10. С. 145—150.
23. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів : накл. автора, 1931. 443 с.
24. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939) : [монографія]. Київ : [Ін-т історії України НАН України], 2004. 629, XVI с.
25. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 9—12.
26. Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква : О. Пшонківський, 2005. 336 с.
27. "Солдат своєї Батьківщини". Спогади Івана Марусенка / упоряд. Т. Молдавська. Київ, 2015. 72 с. (Серія "Старожитності Південної України", вип. 25).
28. Ярошенко І. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 484 с.
29. Замрія О. Заповіт своєму поколінню... Мемуари та щоденники. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 484 с.
30. Алексеев М. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 2. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 516 с.
31. Каздоба К. Заметений шлях. Спогади про хресну дорогу розкуркулених. Мюнхен : Аделаїда, 1974. 367 с.
32. Байтальський М. Тетради для внуков. URL: <https://libking.ru/books/nonf/-nonf-biography/527096-3-mihail-baytalskiy-tetradidlya-vnukov.html#book>.
33. Сало С. Спогади (1899—1946 рр.) / упоряд. Білівненко С., Молдавська Т. *Старожитності Південної України*. 2014. Вип. 24; Молодик М. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 1. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 484 с.
34. Сало С. Спогади (1899—1946 рр.) / упоряд. Білівненко С., Молдавська Т. *Старожитності Південної України*. 2014. Вип. 24.
35. Овечко І. Фрагменти з автобіографії. Аврора : Укrapрес, 2002.
36. Алексеев М. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. *Джерела з історії Південної України*. Т. 5. Кн. 2. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 516 с.
37. Щур Ю. Історія Криворізької області. З інформації Великотокмацького РК КП(б)У Запорізькому ОК КП(б)У про "ворожі" розмови колгоспників. Ф. II. 102. Оп. 1. Спр. 1172.
39. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни : афтореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 20 с.
40. Грідіна Д. О., Темірова Н. Р. Мемуарна література в дослідженні другої світової війни на території України. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/5452/5479>.
41. Коваль М. В. Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні. Київ : Політвидав, 1965. 112 с.
42. Суровцова Н. Спогади. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
43. Шкабко С. І. Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975—2005 рр.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 257 с.
44. Про що писали президенти України у своїх книжках. 20.04.2014. Друг читача : вебсайт. URL: <https://vsiknygy.net.ua/neformat/35543/>.
45. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дипломатія_і_політика_Україна_в_процесі_динамічних_геополітичних_змін.
46. Мемуари: масова чи елітарна література? Твори : вебсайт. URL: https://tvory.net.ua/ukrainska_literatura/statti/1/1154.html.
47. Семенюта І. Книжки незламності. Двадцять видань, присвячених війні в Україні. 19.03.2023. Інтернет-видання Mediasapiens. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/31437/2023-03-19-knyzhky-nezlamnosti-dvadtsyat-vydan-prysvyachenykh-viyni-v-ukraini/>.
48. Які книги читають українці під час війни. 26.04.2023. Укрінформ : вебсайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3700994-aki-knigi-citaut-ukrainci-pid-cas-vijni.html>.
49. У Мистецькому Арсеналі завершився XI міжнародний фестиваль "Книжковий Арсенал". 26.06.2023. Книжковий Арсенал : вебсайт. URL: <https://book.artarsenal.in.ua/u-mystetskomyu-arsenali-zavershyvsya-himizhnarodnyj-festyval-knyzhkovyj-arsenal/>.
50. Мамонова Г. П'ять книг про Іловайський котел: спогади, хроніка та щоденник лікаря. 29.08.2022. Суспільне. Культура : вебсайт. URL: <https://suspilne.media/159402-5-knig-pro-ilovajskij-kotel-spogadi-hronika-ta-sodennik-likara/>.

Larysa Mylchenko,
Senior Research of the Media Monitoring Department
of the Book Chamber of Ukraine

Ukrainian memoirs: milestones of history and modern times

The article contains clear information about Ukrainian memoirs from its inception to the time of independent Ukraine. Relying on the principles of objectivity, comprehensiveness and historicism, chronological and retrospective methods of content analysis, a historical review of the process of formation of the development of domestic memoirs was carried out and a report on the current situation was carried out.

Based on the research carried out, it was revealed that memoir literature is of great importance for learning the new history of our country, as far as information is concerned, which is often the case in other types of daily life. It is unique. The priority place in Ukrainian memoirs belongs to military-political accounts, memoirs of participants in the First and Second World Wars, rural memoirs, memoirs of presidents, diplomats and to the high-stakes soldiers of Independent Ukraine, current guesses of participants in military operations in the Russian war against Ukraine, special records of prisoners, volunteers, etc. The memoirs have a historical self-awareness of particularity, which implies their retrospective nature of the work, the high level of subjectivity and emotions.

Keywords: memoirs; autobiographical memories; Ukrainian memoirs; autobiographical prose; women's memoirs; peasant memoirs; modern memoir literature

References

1. Doroshenko D. I. (1996). *Oglyad ukrayinskoyi istoriografii. Derzhavna shkola: Istoriya. Politologiya*. Kyiv: Ukrayinoznavstvo. Available at: https://shron2.chtyvo.org.ua/Doroshenko_Dmytro/Ohliad_ukrainskoi_istoriohrafii.pdf?PHPSESSID=6vnd1saiibqj7o1ne84q4jqa5.
2. *Stara Ukrayina: chasopis istoriyi i kulturi*. (2023). Available at: [https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Stara_Ukrayina_\(chasopis\).html](https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/Stara_Ukrayina_(chasopis).html).
3. Lyubovec N. I. (2023). *Vivchennya memuariv yak istorichnogo ta biografichnogo dzherela: do istoriografii problemi*. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27725/05-Lyubovets.pdf>.
4. Kalakura Ya. S., Vojcehivska I. N., Pavlenko S. F., Korolov B. I. & Paliyenko M. G. (2002). *Istorichne dzhereloznavstvo : pidruch.* Kyiv: Libid; Kazmirchuk M. G. (2010). *Dzherela osobovogo pohodzhennya : pidruch.* Kyiv: Logos.
5. Galich O. A. (1991). *Ukrayinska pismennicka memuaristika: priroda, evolyuciya, poetika : monografiya*. Kyiv: KDPI im. O. M. Gorkogo.
6. Memuari. (2023). *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Memuari>.
7. Povchannya dityam Volodimira Monomaha : analiz tvoruu. (2023). *Dovidka.biz.ua*. Available at: <https://dovidka.biz.ua/povchannia-ditiam-volodymyra-monomakha-analiz>.
8. Yefremov S. (1995). *Istoriya ukrayinskogo pismenstva*. Kyiv: Femina.
9. Markovich Yakiv Andriyovich. (2023). *Wikipedia*. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Markovich_Yakiv_Andriyovich.
10. Demuz I. (2023). *Epistolyarij P. Ya. Stebnickogo yak odne z klyuchovih dzherel vivchennya povsyakdennosti pochatku XX st.* Available at: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/23.pdf>.
11. Dzyuba O. (2023). *Ukrayinska memuarna literatura XVIII st.: osoblivosti individualnogo stilyu*. Available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dziuba_Olena/Ukrainska_memuarna_literatura_XVIII_st_osoblyvosti_indyvidualnoh_o_styliu.pdf?
12. *Odzheska nacionalna naukova biblioteka : oficijnij vebсайт*. (2023). Available at: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=4285.
13. Kreveckij I. (1919). *Ukrayinska memuaristika, yiyi suchasnij stan i znachinnya*. Kam'yanec-Podilskij: Strilec.
14. Kreveckij I. & Nazaruk O. (1921). *Yak pisati memuari?*. *Vidannya Uryadu Presi j Propagandi Zahidnoyi UNR*. Viden.
15. Pirig R. Ya. (2009). *Memuari suchasnikiv yak dzherelo z istoriyi Ukrayinskoyi revolyuciyi 1917—1921 rokiv. Problemi vivchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolyuciyi 1917—1921 rokiv*, 4, pp. 31—58.
16. Kuzhel L. Ya. (1995). *Ukrayinski taborovi vidannya u Polshi (20-ti roki XX stolittya)*. *Zbirnik prac naukovodoslidnickogo centru periodiki NAN Ukrayini*, 2.
17. Vinnichenko V. (1920). *Vidrodzhennya nacyi: (Istoriya ukrayinskoyi revolyuciyi [marec 1917 r. — grudan 1919 r.] : [v 3 ch.]. Ch. 1*. Kyiv ; Viden: [Dzvin].
18. *Urivok zi "Spominiv" getmana Pavla Skoropadskogo: 1-j Ukrayinskij korpus. (1922/1923)*. *Hliborobska Ukrayina*, 4 (7/8), pp. 3—40.
19. Doroshenko D. (1921). *Zamitki do istoriyi 1918 roku na Ukrayini: Spomini*. *Hliborobska Ukrayina*, 3 (V, VI).

20. Doroshenko D. (1923). *Moyi spomini pro nedavnye minule (1914—1918)*. Lviv: Chervona kalina.
21. Lozinskij M. (1922). *Galichina v rr. 1918—1920*. Viden.
22. Kalinovich I. [zibrav]. (1924). Ukrayinska memuaristika 1914—1924 r. (bibliografichnij reyestr). *Stara Ukrayina*, 9/10, pp. 145—150.
23. Kuzma O. (1931). *Listopadovi dni 1918 r.* Lviv: nakl. avtora.
24. Rublov O. (2004). *Zahidnoukrayinska inteligenciya u zagalnonacionalnih politichnih ta kulturnih procesah (1914—1939) : [monografiya]*. Kyiv: [In-t istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini].
25. Grushevskij M. (1989). *Spomini*. Kyiv, 9—12.
26. Bilokin S. (2015). *Na zlamah epohi: Spogadi istorika*. Bila Cerkva: O. Pshonkivskij.
27. Moldavska T. [uporyad.]. (2015). "Soldat svoeyi Batkivshini". *Spogadi Ivana Marusenka*. (Seriya "Starozhitnosti Pivdennoyi Ukrayini", vip. 25).
28. Yaroshenko I. (2005). *Memuari ta shodenniki*. Ch. 1. *Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayini*, T. 5, Kn. 1. Zaporizhzhya: Tandem-U.
29. Zamriya O. (2005). *Zapovit svojemu pokolinnu...* *Memuari ta shodenniki*. Ch. 1. *Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayini*, T. 5, Kn. 1. Zaporizhzhya: Tandem-U.
30. Aleksyeyev M. (2005). *Spomini*. *Memuari ta shodenniki*. Ch. 1. *Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayini*, T. 5, Kn. 2. Zaporizhzhya: Tandem-U.
31. Kazdoba K. (1974). *Zametenij shlyah. Spogadi pro hresnu dorogu rozkurkulenih*. Myunhen: Adelayida.
32. Bajtalskij M. (2023). *Tetradi dlya vnukov*. Available at: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/527096-3-mihail-bajtalskiy-tetradidlya-vnukov.html#book>.
33. Salo S. (2014). *Spogadi (1899—1946 rr.)*. *Starozhitnosti Pivdennoyi Ukrayini*, 24; Molodik M. (2005). *Spomini*. *Memuari ta shodenniki*. Ch. 1. *Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayini*, T. 5, Kn. 1. Zaporizhzhya: Tandem-U.
34. Salo S. (2014). *Spogadi (1899—1946 rr.)*. *Starozhitnosti Pivdennoyi Ukrayini*, 24.
35. Ovechko I. (2002). *Fragments z avtobiografiyi*. Avrora: Ukrapres.
36. Aleksyeyev M. (2005). *Spomini*. *Memuari ta shodenniki*. Ch. 1. *Dzherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayini*, T. 5, Kn. 2. Zaporizhzhya: Tandem-U.
37. Shur Yu. (2006). *Istoriya Krivorizhzhya v roki Drugoyi svitovoyi vijni*.
38. *Derzhavnij arhiv Zaporizkoyi oblasti. Z informaciyi Velikotokmackogo RK KP(b)U Zaporizkomu OK KP(b)U pro "vorozhi" rozmovi kolgospnikiv*. F. II. 102. Op. 1. Spr. 1172.
39. Denisyuk M. Yu. (2009). *Memuarni tvori yak dzherelo do vivchennya ukrayinskogo nacionalnogo ruhu v chas ta pislya Drugoyi svitovoyi vijni*. Abstract of Ph.D. dissertation. Lviv. nac. un-t im. I. Franka. Lvyv.
40. Gridina D. O. & Temirova N. R. (2023). *Memuarna literatura v doslidzhenni drugoyi svitovoyi vijni na teritoriyi Ukrayini*. *Visnik studentskogo naukovogo tovaristva DonNU imeni Vasilya Stusa*. Available at: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/5452/5479>.
41. Koval M. V. (1965). *Istoriya pam'yataye: Krivavij shlyah fashistiv na Ukrayini*. Kyiv: Politvidav.
42. Surovcova N. *Spogadi*. Kyiv: Vid-vo im. O. Teligi.
43. Shkabko S. I. (2016). *Suspilno-politichna ta derzhavna diyalnist Leonida Kuchmi (1975—2005 rr.)*. PhD. Kyiv. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv.
44. *Pro sho pisali prezidenti Ukrayini u svoiyh knizhkah*. (2014). *Drug chitacha*. Available at: <https://vsiknygy.net.ua/neformat/35543/>.
45. *Diplomatiya i politika. Ukrayina v procesi dinamichnih geopolitichnih zmin*. (2023) Wikipedia. Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Diplomatiya_i_politika._Ukrayina_v_procesi_dinamichnih_geopolitichnih_zmin.
46. *Memuari: masova chi elitarna literatura?* (2023). *Tvori*. Available at: https://tvory.net.ua/ukrainska_literatura/statti/1/1154.html.
47. Semenyuta I. (2023). *Knizhki nezlamnosti. Dvadcyat vidan, prisvyachenih vijni v Ukrayini. Internet-vidannya Mediasapiens*. Available at: <https://ms.detector.media/trendi/post/31437/2023-03-19-knyzhky-nezlamnosti-dvadtsyat-vidan-prisvyachenikh-vijni-v-ukraini/>.
48. *Yaki knigi chitayut ukrayinci pid chas vijni*. (2023). *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3700994-aki-knigi-citaut-ukrainci-pid-cas-vijni.html>.
49. *U Misteckomu Arsenali zavershivsyia HI mizhnarodnij festival "Knizhkovij Arsenal"*. (2023). *Knizhkovij Arsenal*. Available at: <https://book.artarsenal.in.ua/u-mystetskomu-arsenali-zavershyvsya-hi-mizhnarodnyj-festyval-knyzhkovyj-arsenal/>.
50. Mamonova G. (2022). *P'yat knig pro Ilovajskij kotel: spogadi, hronika ta shodennik likarya*. *Suspilne. Kultura*. URL: <https://suspilne.media/159402-5-knig-pro-ilovajskij-kotel-svogadi-hronika-ta-shodennik-likara/>.

Надійшла до редакції 9 жовтня 2023 року